

Orbán Balázs és a nőemancipáció kérdése

Orbán Balázs *Utazás Keleten* című művében olvashatók a következő sorok: „Csudás a múlt történetében, hogy minden népforradalomban volt egy nő, egy Lucretia, egy Virginia, ki az eszményit egybeköti a természetessel – egy nő, ki vértanúként hala el a szabadságért, mintha mondani akarná: hisz látjátok férfiak, mi is képesek vagyunk hősie halálra, a mi vérünk is termékenyíti a szabadság földjét; miért fosztotok meg hát minket természeti jogainktól? Miért vagyunk mi a férfiak rabszolgái, vak eszközei? Ha van a jövőnek sürgető teendője, ezek egyike bizony a nők emancipációja azon alárendelt helyzetből, melyre az angyalai a földnek kárhoztatva vannak.

A nők sokkal több befolyással bírnak a politikai életre, mint ez felületes tekintetre tetszik. Ne adjunk jogtalan zsarnokságunkkal okot, hogy e befolyás, jogaik sértése által földézett bosszúból, rossz irányt nyerjen: ruházzuk fel a nőket azon jogokkal, melyeket a természet nekik is éppúgy adott, mint nekünk; így az emberiség bizonyosan hamarabb eljutand a szabadság édenébe...”¹

A 18. század végén, majd a 19. század folyamán a női emancipációs törekvések mind Európában, mind Amerikában egyre szélesebb körben találtak visszhangra. A női egyenjogúság kérdése elsősorban természetjogi követelésként jelent meg. Bár a politikai és művelődési jogaikért folytatott küzdelem első dokumentumai Angliából a 17. század végéről származnak, a francia felvilágosodás és forradalom eszméihez köthető az egyenlőség, az emberi szabadságjogok megfogalmazásához a női emancipációról folyó diskurzus kezdete. A francia forradalom tulajdonképpen nem hozta meg a feltételezhető eredményt, a nők nem kaptak politikai jogokat, ugyanez történt 1848-ban Magyarországon: az 1848. évi V. törvény 2.§-a egyértelműen kizárta őket a választásokból. Mégis azok a nézetek, amelyek a következő századot a nőkérdéssel kapcsolatban meghatározták, ekkor terjedtek el széles körben. A női emancipációs mozgalmat többféle irányzat, törekvés jellemezte. Az egyik fő irány a nők művelődési jogáért szállt síkra. Elsősorban a nők hagyományos hivatásának (feleség, anya, a háztartás irányítója) el-

¹ Orbán Balázs: *Utazás Keleten*. Athén. In: *Sztambultól Szejkéig*. Válogatott írások. Debrecen, 1990. 63.

látásához tartották fontosnak a nők oktatását, leginkább a gyermeknevelésben betöltött meghatározó szerepüket hangsúlyozva. A másik markáns irány a nőnevelés fontosságát abban látta, hogy a nők a férfiakhoz hasonlóan hivatást választathassanak, és a férfiakkal azonos eséllyel vegyenek részt a társadalmi életben. Az iskoláztatás egyetemi szintig való megnyitása a nők előtt (Magyarországon 1895-ben) tulajdonképpen ezeknek a törekvéseknek volt az eredménye. A harmadik irány a politikai jogokért, elsősorban a női választójogért küzdött. Ezek a törekvések Európában a 19. század közepétől, Magyarországon pedig a század utolsó harmadában váltak egyre erőteljesebbé, ahol a 19. század folyamán elsősorban a nők művelődése, nevelése, a női hivatalviseléshez való jog kérdése és az e körül zajló viták határozták meg a nőemancipációs mozgalmat.

A különböző jogok – ezek között is legfőképp a politikai jogok követelése – elsősorban abban a természetjogi érvrendszerben szólaltak meg, amely segítségével hívta a történelmet is oly módon, hogy megalkotta a maga női panteonját, azoknak a nőknek a sorát láthatóvá téve, példaképpül állítva, akiknek valamilyen szerepet tulajdonítottak a múltban. Ebben a kontextusban értelmezhetőek azok a gondolatok is, amelyeket előadásom elején idéztem. A szöveg jól tükrözi, hogy a női alkalmasság problémájához hivatkozási alapot jelenthetett a történelem is.

Orbán Balázs a nőkérdéssel kapcsolatos vitákban nem vett részt, közvetlenül nem fejtette ki álláspontját, ám annak különböző vonatkozásairól találunk írásaiban egy-egy megjegyzést. Az idézett szövegrész is példa erre. A szövegből kiderül, hogy a női jogok teljes körű elismertetését Orbán Balázs annak a szabadságeszménynek a keretében gondolta el, amelyet nemcsak a francia forradalomhoz kötődő eszmeként értelmezett, hanem sokkal egyetemesebb, *üdv történeti* értelemben is megfogalmazott máshol: „csak a politikai szabadság, csak a népek emancipációja képes Krisztus tanait létesíteni e földön.”²

1875-ben a székelyföldi *Baloldal* című ellenzéki lapban közreadott egy írást *Egyetmás Keletről s különösen a nőkről* címmel. Valójában ez a cikk sem a nőemancipációról szól, mégis tanulságos elemezni, hogy Orbán Balásznak e korszakban radikálisnak számító nézete mögött milyen nőiségről alkotott elképzelése húzódik meg. A szövegnek többféle olvasata is lehetséges. Ha abból indulunk ki, miképpen fogalmazta meg ő maga írása célját – a keleti nőről Nyugaton kialakult tévképzeteket kívánta cáfolni – akkor orientalista szöveggént értelmezhető. Ha arra helyezzük a hangsúlyt, hogy a keleti nő leírásánál milyen általános elvekből indul ki a nők helyzetével kapcsolatban, akkor a nőiségről és a nők „emancipációs” lehetőségeiről szóló narratívaként olvasható. Bár a keleti nőkről

² Orbán Balázs: *Utazás Keleten. Jeruzsálem*. Uo. 47.

ír egy meghatározott szándékkal – tehát elsősorban az *Utazások Keleten* folytatásaként olvasható a cikk –, ennek kapcsán mégis olyan általános észrevételeket tesz, amelyek elemzésével a női emancipáció kérdésében kifejtett nézetei árnyaltabbá tehetők.

Orbán Balázs abból az alapfeltevésből indult ki, hogy a nyugati közvéleményben tévképzet élt a keleti nőről. Úgy vélte, ez abból fakad, hogy a keleti nőt a háremhölgygel azonosítják, aki alárendelt, elzárt, rabszolga, a férfi önkényének teljesen kiszolgáltatott helyzetben él. A keleti nők társadalmát ez a megközelítés homogénnek tekintette, nem vette figyelembe a társadalmi különbségeket, minden keleti nőt háremhölgyként aposztrofált. Érdeemes Orbán Balázs véleményét a saidi értelemben véve szélsőségesen orientalista Vámbéry Árminéval összevetve bemutatni, hiszen ugyanaz a kiindulópontjuk: mindketten deklarálták, hogy igyekeznek a keleti nőkről kialakított általános képet árnyalni, illetve megváltoztatni, mégis nagyon különböző megállapításra jutottak. A két szerző párhuzamba állítása azért is érdekes, mert nemcsak a Keletről vélekedtek eltérően. Míg Orbán Balázs gondolatmenetét a női emancipáció kontextusába is belehelyezte, Vámbéryt hidegen hagyta ez a szempont. Orientalistaként a keleti viszonyokat és ezen belül a nő helyzetét a Nyugattal való összehasonlításban vizsgálja, és ebben a Nyugat jelenik meg egyértelműen pozitívként, s a nyugati (elsősorban angol) nő helyzete mintaként.

Mindketten cáfolják azt az elképzelést, hogy a többnejűség, a hárem általános lenne Keleten. Érvelésüket azzal kezdik, hogy ez csak a gazdagok számára lehetséges, és jóval ritkább, mint azt Európában tudni vélik. A háremhölgyek helyzetének jellemzője – akik esetében az elrejtés és elzárás, lenézés a nyugati ember számára leginkább megjelenő toposz –, hogy találékonysággal ki lehet játszani, amely a nők elnyomott helyzetében mindenhol a leghatásosabb fegyver. Orbán leírja, hogy egyfelől az újabb divat szerint ruhájuk egyre vékonyabb kelméből készül, másrészt felső köpenyüket úgy igazítják, hogy az egy pillanatra felfedje bájait. Igaz, hogy napjuk nagy részét kíséreléssel töltik, de a bazároknál, ahol a szolgaszemélyzetet könnyen kijátsszák. Bár férfiakkal nem állhatnak szóba nyilvánosan, ez őket mint a különféle jelbeszédnek mestereit nem gátolhatja a „kalandúzásban”.³ Azt, hogy a török nő sem férjével, sem más férfival nem jelenhet meg nyilvános helyen, illetve nem beszélhet, Orbán Balázs tényként közli, mindenféle negatív konnotáció nélkül, pusztán leíró jelleggel. A magán- és nyilvános szféra nemek közötti megoszlása a 18. század végén, a 19. század elején el-

³ Orbán Balázs: *Egyetmás Keletről s különösen a nőkről*. In: *Törökországról s különösen a nőkről. Orbán Balázs török tárgyú írásai*. Budapest, 1999, Terebess Kiadó. 99.

sősorban a középosztályhoz köthetően valósult meg Európa-szerte, ezért a nők nyilvános térben való megjelenésére való törekvés szintén az emancipáció részét képezte. Orbán Balázs ezzel szemben csak azt hangsúlyozza, hogy a nők olyan tulajdonságokkal, tapasztalatokkal rendelkeznek – elnyomottságukból adódóan –, amelyekkel bármilyen helyzetet képesek megoldani. A török nők esetében a nyilvános térben való megjelenésnek egyetlen célját a férfakkal való ismerkedésben látatja.

A háremmel kapcsolatban Vámbéry Ármin is elsősorban azt tagadja, hogy ez teljes elzártaságot jelentene. Az udvarlás alkalmait szerinte többnyire megtalálja a háremhölgy. Azonban ő mindezt nem erényként értékeli, mint Orbán Balázs, hanem éppen ellenkezőleg: a keletit megvető szemlélete ebben is élesen megmutatkozik. „Itt az illem és fész legtöbb esetben háttérbe szorul, s a műveletlen, minden ítélet elől ment nők eljárása s modora gyakorta kellemetlen, sőt undorító képet nyújt”⁴ – írja otthoni viselkedésükről.

Különbözik álláspontjuk a keleti nő szellemi és hatalmi képességeit illetően is.

Vámbéry állítása szerint a keleti nőt leginkább az különbözteti meg a nyugati nőtől, hogy annyira műveletlen, amennyire az európai nő még a „durva” középkorban sem volt.⁵ Ennek fényében ő természetesen azt is károsnak ítéli, hogy közülük egyes nők beleszólhatnak a politikába, véleménye szerint ugyanis beavatkozásuk sokszor az államot veszélyeztető cselszövénnyé fajul. Orbán Balázs ezzel szemben pozitívan értékeli, hogy például Törökországban az egyes szultánok kedvenc háremhölgyei „rózsaszín ujjajukban tartják a birodalom gyeplőit”. A nők politikai szerepéről, általában a nőkről úgy vélekedik, hogy sok tekintetben ők „tartják kezeikben a népek, sőt az emberiség sorsának gyeplőit.”⁶ A férfiak színlelt akarateréjével szemben megvan bennük a jellemzilárdság, kecs, kellem, szépség és a diplomáciai érzék (ez utóbbi a mellékutakon való célhoz jutásban fejeződik ki), mindazon fegyverek, amelyekkel alárendelt helyzetükben élni tudnak. Nő és férfi viszonyát hatalmi alá-fölérendeltségben mutatja be, nő és férfi kapcsolatában az erőviszonyok megoszlását tartja fontosnak, és ebben nem lát különbséget Kelet és Nyugat között. Számára a női világ homogénnek tűnik, amelyet mindenhol az emancipáció hiánya jellemez, s ezért mindenhol praktikákhoz kell folyamodniuk, hogy helyzetüket elfogadhatóvá tegyék.⁷

4 Vámbéry Ármin: *Keleti életképek*. Budapest, 1876. 44.

5 Uo. 33.

6 Orbán. 1999. 96.

7 Uo. 97.

Orbán Balázs szerint a keleti nők még inkább megfelelnek annak az általa megformált, a keleti emberről alkotott képnek, amelyre a tanulékonyság, élénk felfogás, az önerővel való felemelkedés jellemző; szerinte ezek a tulajdonságok jellemzik a székelyeket is. Annyit azért megjegyez a keleti nők helyzetéről, hogy a férfiak portékának tekintik őket, „a mennyország üdvözléséből is” ki vannak zárva, ezenkívül semmiféle nevelésben nem részesülnek (ez nyilván mind a nyugati nő helyzetével állítható párhuzamba), ennek ellenére rendelkeznek mindazzal a kellemmel, keccsel, költőiséggel, érzelemmelegséggel, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy pl. a szerelmi költészetben jeleskedjenek. „Nálunk a férfiak úzik a szépelgés mesterségét... Törökhonban az a kényelmes – már a férfiakra nézve – szokás van, hogy a szépelgés a nők munkaköréhez tartozik.”⁸

A női irodalom kérdése erősen foglalkoztatta a 19. század közepének íróársadalmát. Magyarországon a század közepétől folyamatosan zajlott a nők irodalmi tevékenységéről szóló vita. Az a szemlélet, amely szerint a nők autentikus helye az otthon, a nők irodalmi szerepét is ebből a szempontból ítélte meg. Az irodalom művelését a közszférába való kilépésként értékelte, másrészt kialakult a témáknak és műfajoknak egy nemek közti munkamegosztása, amely egyben hierarchiát is jelentett.⁹ A női szerzők számára a lírai megnyilatkozást tartották elsősorban elfogadottnak, amelyre a nekik tulajdonított érzékenységük predestinálja őket. Orbán Balázs ezt a nők ösztönös, természetes megnyilvánulásaként tartotta számon, s úgy ítélte meg, hogy erre a keleti nőknek nagyobb lehetőségük van, mint Nyugaton élő társnőiknek.

A Keletről és az ottani nőkről folyó európai diskurzusoknak volt még egy központi témája, s ez a család intézményének jellemzése. Orbán úgy látja, hogy a keleti szegény ember és a középosztálybeli férfi esetében „a nő valódi élettárs, ki osztozik a férj minden bajaiban.”¹⁰ A középosztálybeli és a falusi nők egyenjogúnak tartott helyzetét a székely asszonyéval veti össze, akiről szintén úgy vélekedik, hogy miután férjével osztozik annak terheiben, ezért nem él alárendelt helyzetben.

Vámbery a nyugatival való összehasonlításban úgy ítéli meg, hogy Keleten a férfi és női világ kettéválasztása teszi lehetetlenné a nyugati polgári családmódel kialakulását, amely a viszonyítási pontot jelenti a Kelet megítélésében. A keleti modellt egy középosztálybeli család példáján keresztül mutatja be: „Elszige-

⁸ Uo. 98.

⁹ Horváth Györgyi: *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*. Budapest, 2007. 25.

¹⁰ Orbán. 1999. 99.

teltség és viszálykodás, jéghideg fonalakként húzódnak keresztül az egész családi életen és mindent megdermesztenek, sőt a család egész épületét alapjában megrendítik. Azáltal, hogy férj és nő a nap legnagyobb részét egymástól távol töltik, nemcsak az öröm és bánatbani részvétel s a társadalmi együttthaladás az életen keresztül tétetik lehetetlenné; de magában a házban is, két különböző pártot képez férj és nő, mely között a vallási és polgári törvény áthághatatlan válaszfalat emelt...”¹¹

A nyugati családmódellet ezzel szemben férj és feleség minden tekintetben szoros együttműködése jelenti, míg ez Keleten – véleménye szerint – hiányzik, így arra a következtetésre jut, hogy Keleten a családnak mint intézménynek a léte maga is megkérdőjeleződik. Ezzel tulajdonképpen azt is állítja, hogy a keleti nő elvárt női hivatásának (hogy férj, háziasszony és anya legyen) nem is felelhet és nem is felel meg.

Nagy ópuszában, *A Székelyföld leírásában* Orbán Balázs a nőket általában szépségükkel, kedvességükkel, vendégszeretetükkel jellemzi. Ebben is találunk utalást férfi és nő alá-fölérendeltségi viszonyáról. „A székely nők annyira életrevalók, hogy még faragni is tudnak, főleg havasos helyeken, hol kevés művelhető föld van, részt vesznek a férfiak minden terhebb munkáiban is, ők pásztorkodnak. – Hát nem arkádiai élet-é ez? Fúrnak, faragnak, kádat, szuszékot, zindelyt metszenek, fát hordanak, szekereskednek, szóval a férfival teljesen megosztják az élet terheit – a mellett örök vidorak, kedélyesek, szépek is lévén, megédesítik, kedvéssé teszik az életet, sőt ha szükség, még hősökké is válnak a hon védelmére.”¹² A szövegrészlet a nőkérdés tekintetében felvet egy alapproblémát is. Nevezetesen, hogy az egyenjogúság követelésének mi az alapja. Az idézet szöveg is – mely szerint a férfiszerepek vállalása teremti meg az egyenjogúságot – abban a kontextusban értelmezhető, amelyet a feminista irodalom Wollstonecraft-dilemmaként emleget, és elsősorban a politikai követelésekkel kapcsolatban fogalmaz meg, de végső soron az egész nőkérdés kiindulópontjának tekinthető. A férfiakkal egyenlő szerepért vagy (éppen ellenkezőleg) a férfiktól eltérő női *különbség* elismertetéséért harcolnak-e a nők? Orbán Balázs utalásai a családi életben elnyert egyenjogúságról jól tükrözik ezt a kérdésfelvetést; úgy tűnik, inkább ama álláspont felé hajlott, hogy a nőknek a férfiakéval egyenlő jogokhoz kell jutniuk, és női praktikáik „bevetésére” csak azért szorulnak, mert tulajdonképpen az élet egyetlen területén sem élvezik az egyenjogúságot – kivételt képeznek azok az esetek, amikor a házasságban a közös „teherviselés” megteremti azt.

¹¹ Vámbéry, i.m. 24.

¹² Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. II. kötet. Pest, 1869. 159.

Orbán Balázs deklarálta, hogy az emberi szabadságjogok az 1848-as eszmék híveként a női emancipáció kérdésében is a korszak legradikálisabb nézeteit követi, a nők számára is teljes egyenjogúságot követel. Ebből a nézőpontból úgy ítélte meg, hogy a nők sehol a világon, az élet egyetlen területén sem élvezik a férfikkal való egyenjogúságot, ezért egészen sajátos tulajdonságokkal és praktikákkal rendelkeznek, amelyekkel megpróbálják élehetővé tenni alárendelt helyzetüket. Orbán is arra a történeti évrre hivatkozik, hogy a nők egész sora bizonyította a történelem során: ugyanúgy alkalmasak politikai szerepvállására, mint férfitársaik. Amíg erre a nőknek nincs törvény adta joguk, kénytelenek a háttérből, a *férfiak révén* gyakorolni hatalmukat. Az élet minden területén manipulációra, ügyeskedésre kényszerülnek, a politizálástól kezdve egészen a mindennapok apró eseményeiig, legyen az akár egy séta a bazárban. A nyilvánosságtól való megfosztottság, az alárendelt helyzet mindenütt egyformán fennáll, és mindenhol ugyanazokat a reakciókat váltja ki a nőkből, ezért nem is tesz különbséget a Keleten és Nyugaton élő nők között. A keleti nőről ír cikket, de az általa teljesen homogénnek tekintett női világról beszél. Véleménye szerint a nőknek egyedül a családban van lehetőségük ezeken a viszonyokon változtatni, de ott is csak akkor, ha átveszik a férfiak szerepét, s mind annak, mind női szerepüknek *együttesen* is megfelelnek.

Orbán Balázs a női emancipáció problémáját egy európai demokrata szemével látta, véleményét azonban úgy fejtette ki a kérdésben, hogy nem tartotta fontosnak kiemelni a keleti és nyugati nők helyzete közötti különbséget; úgy látta, hogy alapvetően nincs eltérés a két „női világ” között.

Szécsényi Mihály

Orbán Balázs emlékbeszédek, megemlékezések tükrében

A történelmi személyiségeket – elsősorban a különleges, a nagy hatású vagy elmentmondásos személyiségeket – az utánuk jövő nemzedékek koronként különböző módon látják és értékelik. Nem egyszerűen munkásságuk más oldalait emelik ki; tevékenységük kevésbé fontos részei az enyészeté lesznek, míg mások maradónak bizonyulnak, és akadnak olyan értékek, amelyek fokozatosan tűnnek elő. Ez a világ legtermészetesebb dolga, hiszen minden generáció, minden korszak újrírja, újragondolja a múltat, hogy saját helyzetét értelmezze, aktuális problémáit jobban megértse, vagy hogy – sok más kérdés mellett – önmaga identitását saját korában megerősítse, kialakítsa. Orbán Balázsról – az előbb kifejtetteknek megfelelően – a halála óta eltelt 120 évben meglehetősen sokat beszéltek és írtak, ám ez többnyire ismétlésekben mutatkozott meg. Fokozatosan bontakoztak és bontakoznak ki napjainkig munkásságának a mai kor számára kevésbé ismert, de a már megismertekhez hasonlóan fontos értékei.

Ezért lényeges annak a folyamatnak a megismerése, hogyan látta őt és munkásságát az elmúlt 120 évben néhány emlékező személyiség, értékelő beszédek és írások tanúsága szerint. Igazat mondtak-e róla a szó átvitt és hétköznapi értelmében? Ezek közül a vélemények, értelmezések közül emeltünk ki néhányat, és ezek alapján próbálunk meg válaszolni kérdéseinkre. Az ötlet nem új és különleges, hiszen hasonló megközelítésben írtak már róla többen – így például Egyed Ákos és Imreh István.

Az első szerző, akinek írásával bővebben szeretnék foglalkozni, Jakab Elek, aki a Magyar Történelmi Társulat 1890. október 2-i választmányi ülésén Orbán Balázs felett mondott emlékbeszédében két csoportra osztotta az embereket. „Az egyik rész a gyakorlat iskolájában nevelkedik, s a hatalommal tart. Ezeknek kedvez a szerencse, helyes irányba vezetik jó ösztöneik, segíti sors és pártfelők, és igen, a véletlen, tehetségeiknek és becsvágyuknak megfelelő pálya nyílik előttük, könnyen haladnak tovább, előre, magasra. A társadalom kiválasztottai ők, a hasznosság vert országútján járnak, sikerrel szolgálják a közérdekeket, melyekkel okosan fűzik egybe önjavukat, köztiszteletben állnak, s illik rájuk a római költő szava:

At pulchrum est digito monstrari et diceri: hic est.